بُلغار خرابه‌لری

هم

بُرونغی بُلغارلر

تورنه‌ره‌للی نام انگلیزنك تعریف وتوصیفی بوینچه یازلمش اثرنك روسچه‌سندن ترجمه ایتلدی.

مترجمی: نجیب خلفین.

بلغار تاریخینه دائر بش قطعه رسملری حاویدر.

ناشری:

صباح کتبخانه‌سی

Казань.
Типо-литографія Императорскаго Университета.
1908.

بهاسی 12 تین

بلغار خرابه‌لری

هم

بورونغی بلغارلر

تورنه‌رەللی نام انگلیزنڭ تعریف وتوصیفی بوینچه یازلمش
اثرنڭ روسچه‌سندن ترجمه ایتلدی.

مترجمی: نجیب خلفین.

ناشری:
صباح کتبخانه‌سی

Казань.
Типо-литографія Императорскаго Университета.
1908.

مقدمه

بو رساله‌نك اصلی یدی یل قزانده طوروب کیتکان فه‌دوآرت تورنه‌ره‌للی نام بر انگلیز اثرندن آلنمشدر. تورنه‌ره‌للی ۱۸۱۳ نچی یلده لوندونده توغمش، تحصیلی هم وطننده اولمش. صوڭره روسیه‌گه کیلوب ۱۸۳۶ نچی یلده پیطربورغ دار الفنوننده انگلیزچه ولاتینچه تللر معلملکینه امتحان بیرمش. ۱۸۳۷ نچی یلده قزان‌نك دار الفنونینه وبرنچی غیمنازیه‌سینه انگلیز لسانی معلمی اولارق تعیین ایتلمش. ۱۸۴۴ نچی یلده ۱۳ نچی سنتابرده اوز اختیاری ایله بو خدمتینی طاشلامش. آندن صوڭ پیطربورغ بحریه مکتبنده انگلیز لسانی معلمی بولوب طورمش‌ده بر آز عمر اوتکاچ کوزدن یوغالمش. تورنه‌ره‌للی اوزندن صوڭ یخشی‌غنه قیمتلی اثرلر قالدرمشدر.

I

الوغ شهر

قزان ولایتنده وولغانك صول طرفنده وآنك حاضرگی آغومندن آلتی میل قدر چیندەرەك، قایچان‌ده بر وقتده، الوغ وقوّتلی برحکومتنك پایتختی اولان شهر خرابەسی بار. تقدیرنك عقللر ایریشماسدای حکمی بوینچه مذکور حکومت اوزی یر یوزندن کوتاریلمش واوزینك بر وقت دنیاده یاشاغانینه شهادت بیروب طوروچی بعض علامتلر وطاش اثرلر قالدرمشدر. بو اثرلر خرابه میدانننده کوتاریلوب، اوزلرینك ترقیلری وقتنده کیلەچکده بیك تیز باشلرینه کیلو احتمالی بولغان هلاکتنی واوزلرینك‌ده شوندی خرابەلر حالینه کیلولری بیك تیز بوله طورغان اش ایکانبنی، اویلاب‌ده قاراماینچه بیك طنچ غنه یاشاوچی قوملر ایچون، گویا بر عبرت درسی بیروب طورمقدەدرلر.

بزنك سویلاب کیلدیکمز خرابه «بلغارلر» دیگان مشهور بر ملتنك پایتختی «بلغار» نام شهر اولوب اوزینك پارلاق وقتنده پالمیرا، قارطاجه، تیر (۱) وباشقه برونغی مشهور شهرلر درجەسنده قوّتلی ایدی. بوده اوزلرندن صوك ازده قالدرماغان مذکور شهرلر کبی‌اوك هلاکتلرگه دوچار بولدی.

---

(۱) روسچه اسملری: Тиръ, Карѳагенъ, Пальмира (پالمیرا) ۲۷۲ تاریخنده روما ایمپیراطوری طرفندن خراب ایتلمش -

قرون وسطی‌ده آسیادن آوروپاغه آقغان باشقه ملتلرنڭ تاریخلری کبی بو قومنڭ‌ده تاریخی تیران قارانغیلق اچینه ستر اولنمش وآنڭ قسمتی حقنده‌غی آزماز معلومات هم اوشانچلی اثرلرگه بنا قیلنمای بلکه کوبراك فرضلر واحتماللردن‌غنه جیولمشدر. روس اساطیرنده بلغارلر حقنده آزغنه اورنده ذکر قیلونه، اول‌ده بیك کچکنه نرسه‌دن عبارت: آنده بلغارلرنڭ روسلر ایله هر وقت دشمن بولوب دائما طارطشوب طورغانلری‌غنه سویلانه. بلغارلرنڭ کیوملری، طبیعتلری، تللری ومعیشت عمومیه‌لری حقنده روس اساطیرنده هیچ بر اشاره بیله یوق. بلغارلر حقنده تاتار تاریخی بیگره‌ك ثمره‌سز اولوب، آنده طابلغان آزغنه‌معلومات‌ده اوهام خیالات ایله قاتشدریلوب چوالو سبیلی آنلرنڭ سویلاگانلرینه اوشانوب بتوده شك‌لی بولوب قالادر. فقط بلغارغه سیاحت ایتکان برونغی عرب سیاحلرینڭ اثرلرندن‌گنه آز بولسه‌ده اوشانچلی معلومات آلورغه ممکن‌درکه، بلغارنڭ بایلغی واصول معیشتی آنلرنی عجبلندرمش وشوقلندرمشدر. مذکور عرب محررلرندن ماعدا یونان اساطیرنده «الوغ شهر حقنده» روس اساطیرنده «مشهور شهر حقنده» نام سرلوحه‌لرده طابلغان بلغار طوغریسنده‌غی بر قدر معلومات ایچون آنلرغه هم بورچلیمز. بونلردن آڭلاشلدیغنه کوره انقراض وقتنده شهر بلغارده اون‌ملڭ‌دن آرتق بنا بولغان ایمش. شهرنڭ زورلغی نی درجه‌ده بولغانین شوندن‌ده آڭلارغه ممکن. بلغارلر اوّل‌ده بدویت حالنده یاشاغانلر بولورغه کیرك. بدویت‌نی

ایدی. (قارطاجه) میلاددن طوقز عصر مقدم بنا قیلنمش حاضرگی تونس‌ده بر شهردر. برونغی تجارتنی اوز قولنده طوتمش. ۱۴۶ نچی یلده (قبل المیلاد) رومالیلر طرفندن خراب ایتلدی. (تیر) فینکه‌لیلرنڭ دینگز بوینده مشهور بر شهرلریدر. تجارتی قوّتلی ایدی. میلاددن ملڭ سنه‌اوّل معلوم ایدی. حاضرگی کونده اورننده سور دیگان بر کچکنه اسکله‌در. (پاولینقوفدن).

قایچان طاشلاغانلری وقایچان شهرلر ومسکنلر بناسینه کریشکانلری آچیق بلونمی، باری پایتختلرینك یاخشیغنه ایسکی (برونغی)، بر شهر بولغانی بزگه معلوم. سکزنچی عصرنك آزاغنده بولغان محمد عمرنك دیدکینه قاراغانده شهر بلغار اول وقتده‌اوق پارلاق بر شهر بولغان ایمش. اما آنك بنا قیلوچیسی کم؟ سؤالی بو زمانغه قدر جوابسز قالمشدر. درست بعض تاتار کتابلری بلغار شهرینی بنا قیلوچی سمرقندلی قاصر شاه‌دیسه‌لرده یالغان حکایه‌لر وتاریخی یالغشلقلر ایله قاتشدرلغانغه کوره اول کتابلردن درست بر نتیجه چغاروی قیون‌در.

شهر بلغار حقنده ایلك اوّلگی اوشانورلق خبرلر، اونچی عصرده بغداد خلیفه‌سی طرفندن بلغارغه یبارلگان ابن فضلان (۱) نلك اثرندن آلینه‌در. ابن فضلان بلغارلرنك عادتلری واصول معیشتلری حقنده بایتاق‌غنه اهمیتلی ملاحظه‌لر قالدرمش. بز هم شونلرغه استناد ایته‌چکمز. اول وقتده شهر بلغار عمارت وکورکاملك جهتلرنده ابن فضلان وآنك یولداشلرینی عجب‌گه قالدررلق درجه‌ده ترقی اینکان بر شهر بولمشدر.

صوڭراق عصرلرده ذکریا بن محمد القزوینی (۲) دیدکینه بناءً «شهر بلغار برجهتدن الوغ برحکومتنك پایتختی بولغانغه ایکنچی جهتدن تجارت ایچون کیلگان چیکسز نهایتسز کیمه‌لر وقایقلرنك طوقتی طورغان اورنی بولغانغه کیلك شهرت قازانمشدر».

اونچی عصر محرری ابن حوقل شهر بلغار حقنده: «بو غایت کیلك بر شهردرکه، یالغانچی بولماس ایچون مین آنك دولتینی تعریف

---

(۱) احمد بن فضلان ۹۲۱ نچی یلده عباسی خلیفه المقتدر بالله (۹۰۸ - ۹۳۲) طرفندن بلغارغه یبارامش ایدی. (اداره)

(۲) هیئت علماسندن قاضی ذکریا بن محمد القزوینی ۱۲۸۳ نچی یلده وفات ایتدی. (اداره)

ایتمیه‌چکمن» دی. ابن حوقل‌نك بو سوزلری، شهر بلغارغه سیاحت قیلغان عرب سیاحلرینك بونده آنلر فرض قیلغاندن برنیچه مرتبه آرتق دولت وگورکاملك طابقانلرینی کورساته‌در.

۱۳ نچی عصر محرری شهاب الدین ابو عبدالله یاقوت الحموی (۱۱۸۴ - ۱۲۲۹) شهر بلغارنی بو صورتلی تعریف ایته: «بو شهر ناراطدن بنا قیلنغان. قلعه‌لری استینه‌لری ایمن. بر وقت ترکلر (۱) طرفندن محاصره قیلنمش ایدی. استانبول برله بو شهر آراسی ایکی آیلق یول. بلغارلر استانبول برله اوزاق بر محاربه قیلمشلر ایدی. شهر بلغارده کون دورت‌گنه ساعت دوام ایته، قالغان یکرمی ساعت تون (۲). بو مملکتده بیك صالقونلق. بتون قش بوینچه یر یوزی تیران قار برله قابلانه. بو قبیله هود علیه السلام (۳) نك پیغمبرلکینه اوشانغان وشمالغه کیلوب اورناشقان قوم نسلندن، دیلر. یرده فیل تشینه اوخشاشلی، شونك کبك آق تشلر طابولمشدر».

۱۳۲۴ - ۵ سنه‌لرنده تاتارستان آرقلی سیاحت ایتکان ایکنچی بر عرب محرری ابن بطوطه (۴) (بونك اثری ساموقیل‌لی طرفندن ترجمه

(۱) ترك کلمه‌سی عربلرده بیك ضبطسزدر. آنلرده تاتارلر، چیرمشلر، موردوالر وباشقه قبیله‌لرگه‌ده ترك اطلاق ایتله ایدی.

(۲) بو طوغریده ابن حوقل ده‌ده بار. اول ایته: «شهر بلغارده قش وقتنده کون شول قدر قسقه‌درکه، حتی دورت وقت نماز ونماز آرتنده‌غی عادات دینیه‌لری ادا قیلورغه کوچلك برله‌گنه یته‌در». بو سوزلرده مبالغه کوب توگل. زیرا بو مملکتده ایرته برله ساعت ۹ ده کون یاقتیسی بیك آز، کوندز ساعت اوچده شملر یاندرلغان بوله‌در.

(۳) هود پیغمبر حقنده قرآنده ۷ نچی و ۱۱ نچی سوره‌لرده ذکر قیلنه.

(۴) ابو عبدالله محمد بن بطوطه (۱۳۰۴ - ۱۳۷۷). مصر، سوریه، ایران، عربستان، آلتون اوردا، خیوا، بخارا، قطای وباشقه مملکت‌لرده سیاحت ایتمشدر. ولادتی جزایرده. (اداره)

اولنوب شرق ترجمه کامیسیه‌سی طرفندن نشر ایتلدی) بلغارلر حقنده بولای یازه: «مینم اوّلده شهر بلغار حقنده کوب مرتبه ایشتکانم بار ایدی. اول شهرنی کوره‌سم ویلنك ایکی وقتنده آنده‌غی تون کون‌نك غایت‌ده قسقه‌لغی طوغریسنده سویلانگان سوزلرنك درستلکینی بله‌سم کیله ایدی. لکن بو شهر برله سلطان (خان) نك منزلی آراسنده اون کونلك یول بولغانغه مین سلطاندن کمنی بولسه‌ده مینم برله شهرگه باروب قایتوردای برکشینی تعیین ایتارگه اوتندم؛ اوتنچم قبول اولندی. بلغارده اوچ کون طورغاندن صوڭ خان یانینه قایتدم». ابن بطوطه‌نك بلغار حقنده شوندن آرتق تفصیل بیرماوی عجب توگلمی؟.

اسماعیل ابو الفدا [1] ایته: «عربلر بلغار دیوب آطالغان بولیار شهری شمالده کشی طوررلق یرلرنك ایڭ یراغنده اتل [2] نهری یقیننده ونهرنك «سرای» طرفنده واقع بر شهردر. سرای برله بونك آراسی یکرمی کونلك یول. بلغار تیگز بر اورنده اولوب، آنده بیك یاخشی مونچه‌لر بار. مگرهیچ بر تورلی میوه یوق. زیرا آنده‌غی آغاچلر خصوصا یوزم صووق قوّتلی‌لکدن اوسه آلمیلر. اهالیسی اسلام دینینك حنفی مذهبینه تابعدر».

بلغار شهری حقنده برونغی محررلرنك قالدرغان اثرلری شوشی

---

(۱) جغرافیوندن الملك المؤید عمادالدین اسماعیل بن الملك الافضل نورالدین علی المشهور بابی الفدا. بعض اثرلری وتاریخ عمومیسیله مشهوردر. ۱۲۷۳ نچی یلده دمشق‌ده طوغمش و ۱۳۳۱ ده شامده وفات اولمش.

(۲) اتل — وولغا نهری اول وقتده عربلر وباشقه سیاحلر طرفندن «آتل» یاکه «اینل» دیوب آتالمش. بوکلمه تاتارچه «ات» معناسنده اولوب تیز آغوی سببلی وولغا بو اسمنی آلغان ایمش. (اداره)

صورتلی قسقه‌در. لکن اول اثرلر نی قدر قسقه بولسه‌لرده قیمتلی‌درلر؛ زیرا بزگه بلغارلر وبلغار شهری حقنده شونلرغه باشقه اثرلر ایرشکانی وازلاب چغارلغانی بو کونگه‌چه یوق. کشف قیلنه‌چق بیك کوب نرسه‌لر قارانغی‌لق آستنده یاتالر. فقط امید بارکه، بومسئله بوندی اشکه قابلیتلی آثار قدیمه اهلی طرفندن تیز کونده کرکنچه تیکشریله‌چکدر.

بوکونگه‌چه علمانڭ بومسئله‌نی تفتیشی بیك سیره‌ك اوچری وبولغان قدریسی‌ده بیك ناقص ایدی. صوڭ وقتلرده بلغار حقنده یازلغان نرسه‌لر ایسه مسافرلرنڭ قصقه‌غنه ملاحظه‌لرندن، جغرافیون نڭ صالقون‌غنه اشاره‌لرندن ومستشرقلرنڭ آز ماز فنی تفکرلرندن عبارت‌در. قایچان‌ده بر وقتنی بلغارلر ملکی بولغان یرلرده پاشاوچیلردن‌ده، اوزلرینڭ فنی خدمتلرین قویوب طوروب قارانغی قایغولی وزیارتگاه حالینه کیلگان صحرالر بوینچه یوروركه رضا بولوچی کشیلر آز طابلا. آوروپا سیاحتچیلرینڭ‌ده کوبیسی روسیه‌گه سیاحتلری وقتلرنده پیطربورغدن وبیك یراق کیتکانی موسقوادن اوزماغانغه کوره آنلرنڭ اثرلرنده مذکور اهمیتلی خرابه‌لر حقنده کوبیسنچه بر سوزده بولمی.

کم بولسه‌ده آثار قدیمه اهلندن بر کشی بلغارغه سیاحت اینکانده آنده‌غی خرابه‌لرنڭ اونوتلغان واعتبارسز قالدرلغان بر حالده اولغانینی کوروب، شوگا قایغرو بر له‌گنه قالسه‌طاغی یارار ایدی. لکن آه! بوحرمتلو اثرلرنی ذره قدر قزغانمیچه طالاوچی وهلاك ایتوچی قوللرنڭ نی‌قدر یوکروك حرکت ایتولرینی کورگاچ تنلر قالترانه. ١٧٢٢ نچی یلده ایمپیراطور الوغ‌پیطرنڭ بلغارغه سیاحتی وقتنده بوخراب اولنغان پایتخت نڭ اورننده یتمش‌دن آرتق، یاخشی‌غنه نق حالده صاقلانوب کیلگان بنا اولمش. ١٧٦٨ نچی یلده دیگر بر حاکم ایکنچی یکاترینا مشهور (پاللاس)، (له‌په‌خین) و (اوزه‌ره تسفوفسکی) نام اوچ عالم‌ایله شهر بلغارنی زیارت ایتمشلر. بونلردن آخیرغیسی سیاحتدن صوڭ نشر اینکان بر

اثرنده مذکور خرابه‌لردن قرق دورتینڭگنه سلامت قالغانین یازا. شولای اینوب قرق آلتی یل اچنده یکرمی آلتی بنا یوغالمش‌در. آیتورگه‌ده اویات، حاضرگی کونده اول اورنده باری آلتی بنا قالمش! باشقه‌لری یوغالمشلر؛ زیرا کورشی آول کره‌ستیانلری بر بر اشکه طاش کیراك بولغان صاین کیلوب، نیچه‌عصرلر ونیچه ملڭ «سیبیریا» قشلرینه توزوب‌طورورلق اینوب اشلنگان مسجدلر، سرایلر ومناره‌لرنی برده چیرکانمایچه یمره‌لر.

II (۱)

محرر افندی تورنه‌رەللی قزاندن بلغارغه سیاحتنده آغا بازار (۲) دیگان اورنده طوقتاب قایقدن اینمشدر. بو اورون برون زمانلرده شهر بلغارنڭ ایڭ بیوك بر میناسی ایدی. یاکا بازار شهرنڭ خرابه‌سندن یدی چاقرم مسافه‌ده اولوب شهر بلغار ایچون بیوك بر بارمارقه اورنی وشهر قزان بناسندن کوب مقدم آوروپا وآسیا تجارتی ایچون اهمیتلی بر بازار اورنی اولدیغی ظن ایتله‌در. بعض برخرابه بقیه‌سی وبر حصارلر حاضرده‌ده کورنوب طوره‌لر. ایمپیراطوربتسه ایکنچی یکاتیرینا بلغارغه سیاحتنده شوشی آغا بازارده کیمه‌دن اینمش ایدی.

بر آزدن محرر افندی شهر خرابه‌سینه واصل اولمش. خرابه‌لر

---

(۱) بو مقاله‌نڭ، باشندن بایناق یرینی، بزنڭ ایچون اهمیتی بولماغانغه واصل مسئله‌گه تعلقسز بولغانغه ترجمه قیلمادم. توشوب قالغان برنیچه صحیفه تورنه‌رەللی جنابلرینڭ قایق‌غه اوطوروب برگنه ایبداش برله قزاندن شهر بلغارغه چاقلی یرلده طوقتی وولغا بوینچه سیاحتینی حکایه‌دن عبارتدر. «یاکا بازار» دیگان اصل مسئله‌گه تعلقلی وتاریخچه اهمیتلی یرگه یتکاچ عینا آلدم. (مترجم)

(۲) «آغابازار» تاتارچه «یاکابازار» دیگان سوزدن اوزگارتلمشدر. بو اورنده بلغار پایتختنده‌گی خارجی تجارتنڭ بازاری ایدی. (اداره)

کیلگ بر تیگزلکده واقع بولوب هرطرفدن، بو اورنده طوروچی، روس کره‌ستیانلر ینگ مسکین وکچکنه ایولری ایله طولغانلر. بو آول حاضرگی کونده‌ده «بلغار» دیوب آطالا؛ مگر آه! بر وقتده گوزال ومشهور پایتخت ایله بجنسز آول چق آراسنده نی قدر آیرما!

III

بیوك مناره

«مونده حاضر مؤذن طاوشی ایشتولمی».

شهر بلغار خرابه‌سینه کیلگان مسافرلرنگ کوزلرینه ایگ اوّل کورنگان نرسه «الوغ باغانا» یاکه «توگاره‌ك مناره» دیوب آطالغان بیوك بر مناره‌درکه، توبه‌سی مخروطی الشکل اولوب یارم آی ایله زینتلانمشدر.

وحشی طاشلردن بنا قیلنغان بو مناره‌نگ مسجد مناره‌سی اولدیغی ظن ایتله. باشندن کیچکان ملگ یلغه قاراماي، اول عصرلردن وحادثه‌لردن آز ضررلنمش، وبو کونگه‌چه، آنی وجودکه کیتوروچی قوّتلی قومنگ خاطره‌سی بولوب طورمقده‌در. بنا قیلنغان اورنینگ یاکه نیگزینه صالنغان طاشلرنگ بومشاقلغندن بولورغه کیراك بومناره، مشهور پیزا (۱) مناره‌سی کبی، برطرفقه نقغنه آوشقان. اچینه یاصالغان تیمر باسقچ مناره‌نگ باشینه چاقلی منه. طشقه چغه طورغان برگه برنبچه باسقچ قالغاچ کوزگه الوغ بر طاش کورینه‌در. بلغارنی زیارت ایتوچی بیگ کوب سیاحلر بو طاشقه

---

(۱) پیزا حاضرگی‌کونده ایتالیانگ ۳۲۱ ملگ نفوسلی بر ولایتی. قرون وسطی‌ده قوّتلی بر جمهوریت اولمش. ۱۸٦٥ نچی یلده ایتالیا قراللغنه قوشلدی. باش شهری ٦۱ ملگ نفوسلی (پیزا) در. کلیسالری، دارالفنونی، مشهور آوشقان بر مناره‌سی وصناعتی ایله معلومدر.

(پاولینقوف).

اوزلرینڭ اسملرینی نقش ایتمشلر. بو یازولر آراسنده الوغ پیطرنڭ اسمی هم بار.

بو مناره بر نیچه یللر مقدم قزاننڭ بر تاتار سوداگری طرفندن توزاتدرلمش ایدی. اول آدم هر یلنی اوزینڭ عائلەسی ایله برلکده شهر بلغار خرابەسینی زیارت ایتوب طورغان ایمش.

مناره اطرافنده مسجد بقیەسی بولوی محتمل اولان استینا (جدار) واتقلری باردرکه بو مناره هم شول مسجدنڭ منارەسی اولدیغی ظن ایتلەدر. منارەدن یراق توگل بر ایسکی روس کلیسەسی بار. سو یلاولرینه قاراغانده، بو کلیسه یمرلگان بلغار جامعسینڭ طاشلرندن بنا قیلنغان ایمش (١). مناره کبك بو کلیسەده اوزینڭ عمودیتین یوغالتمش. شونسی عجب، کلیسه برله مناره اوزلرینڭ تیگزلکلرینی یوغالتوب بر برسینه سلام بیرشکان شیکللی قارا قارشی آوشقانلر. بیوك اسلام منارەسی خریستیان کلیسەسینه طابا آوشقان؛ کلیسەده آنڭ ادبلی اشارەسینه انصاف برلەگنه جواب بیروب طورا. لکن کلیسه تیز کونده اوزینڭ ادبلی وجسیم کورشیسندن الوغ بر کوڭلسزلك کورەچك؛ مناره آوغان وقتده (اول البته آواچق (٢) زیرا حاضرگی کوندەاوك یارتیسنه قدر یارلغان) خریستیان بناسی هم خرابەگه ایلنەچکدر. محمدیلرگه شوندی سو ینچ بولماسون ایچون قزاندەغی حکومت دائرەلری منارەنی تیمر برله برکتورگه وایلڭ قورقنچلی یرینی یخشیلاب توزاتورگه کیرك ایدی. مگر بو مسئله آراغه قویلغان تقدیرده آنلر کلیسەنی

---

(١) بلغارغه سیاحت ایتوچیلر کلیسەنی هرطرفندن اچندن طشندن قاراب حاضرگی کوندەده کلیسەنڭ نیگزنده وایدانده عرب وارمنی حرفلری برله یازلغان طاشلر کوره آلالر. (اداره)

(٢) محررنڭ دیدیکی طوغری چقدی. مناره اون طوقزنچی عصرنڭ قرغنچی یللرنده یغلدی. حاضر آنڭ خاطرەسی گنه قالدی. . . (اداره)

بلغار خرابه‌لری

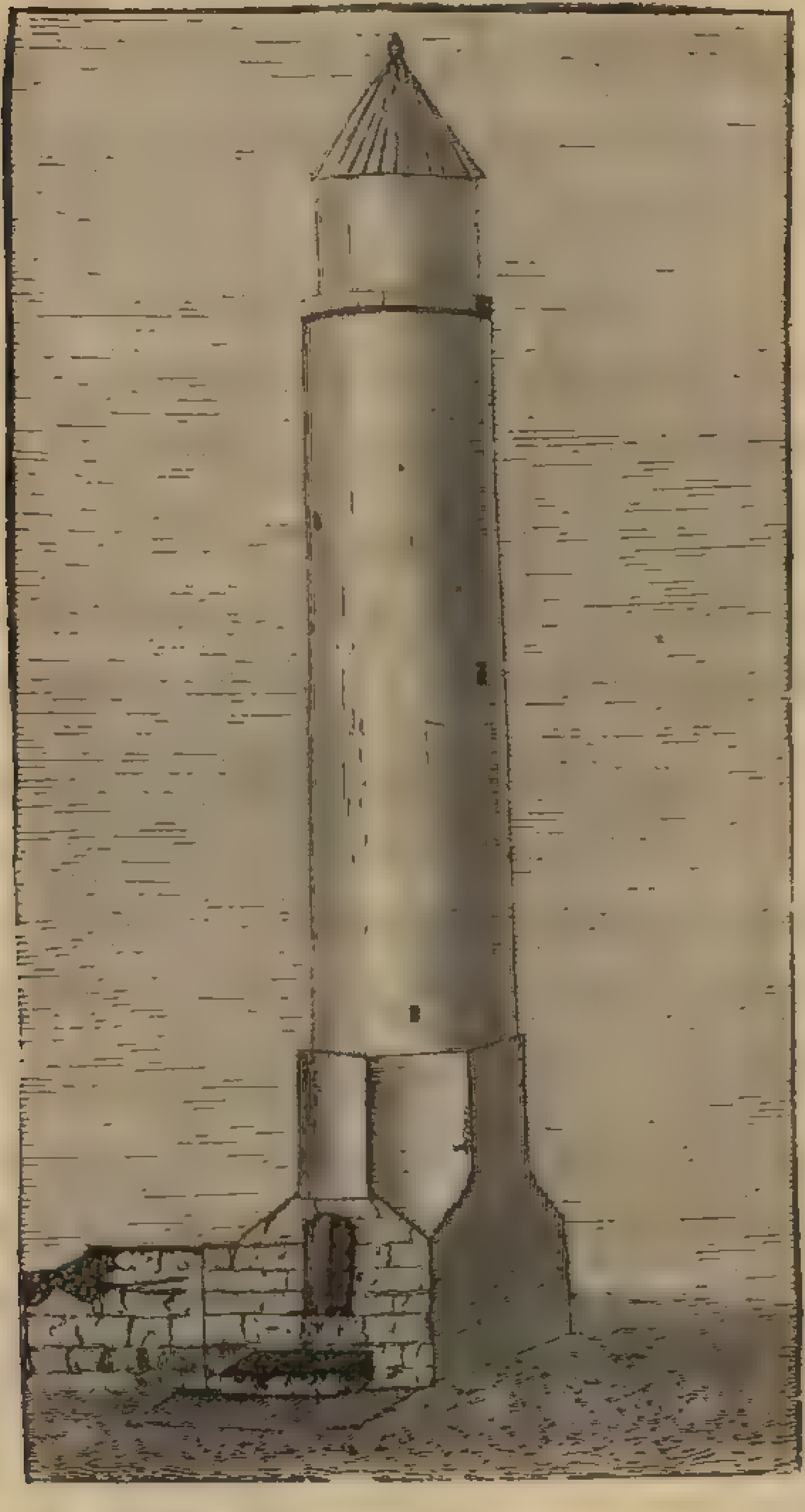

الوغ مناره یاکه بیوك مناره

(پاللاس رسمی بوینچه)

بلغار خرابه‌لری

٨

حاضرگی کلیسه یاننده بر بنا

(پاللاس رسمی بوینچه)

صاقلار ایچون بوندی ینگل وآرزانلی اصول‌نی قبول اینه بلماسلر وآز نرسه‌نی قزغانوب کلیسه‌نك هلاکتینه سبب بولورلر دیوب بیك قورقام.

بو کلیسه‌نك جدارنده بلغارلر (وباشقا خلقلر) نك قبرلرندن آلنغان هر تورلی یازولی زور زور عجیب طاشلر بار. اینولرینه قاراغانده، بو عبادت خانه‌نك نیگزی بتونلای شوندی اهمیتلی ماده‌لردن صالنغان ایمش. اول طاشلرده‌غی جمله‌لر عربچه، تاتارچه، ارمنچه تللر ایله یازلمشلردر. الوغ پیطر بو یازولرنك نسخه‌لرینی کوچروب آلورغه وترجمه قیلورغه امر ایتمش. له‌په‌خین اثرنده آنلر درج اینولسه‌لرده، اوستینه بو خدمت طابشرلغان تاتار امامی طرفندن کرکنچه ترجمه قیلنماغانلر ایمش. ترجمه‌لر خطا کوینچه قالماسون ایچون مشهور مستشرق (یولی قلاپروت) پاریژدن خط یازوب قزان آرخیواسنده صاقلانمقده اولان اول یازولرنك اصل نسخه‌لرینی کوچروب یبارولرین اوتنمش. وپاریژغه یتو ایله سن‌مارتن‌ نام بر مستشرق آنلرنی یاکادن ترجمه ایتمش. تاریخ ایچون قیمتلی اولان، بلغار ملتندن قالمش بو اثرلرنك ضایع بولماوینه قلاپروت سبب بولدی؛ چونکه برنیچه یل اوتکاچ قزانده بیك قوّتلی اوت فضاسی بولوب بو اثرلر صاقلانه طورغان آرخیوالر اچنده‌گی همه نرسه‌لری ایله برگه یانوب بتدیلر. نقشلرینك نسخه‌لری آلنغان طاشلردن حاضرگی کونده بیك آزی‌غنه سلامت قالمش؛ وقالغان قدرلیسی‌ده بو ولایتلرده‌گی اقلیم‌نك ناچارلغی سببلی بیك آغیرلق برله‌گنه اوقورلق حالگه کیلمشلردر (۱).

قبر طاشلرندن آلنغان یازولرنك صانی فرق یدیدر. آنلردن برنیچه‌سینی اوقوچیلرغه تقدیم ایته‌مز:

---

(۱) حاضرگی کونده بلغار اثرلرینی قزانده وبلغارده آرخیولوغیا (آثارقدیمه)، تاریخ هم علم‌الانساب جمعیتلری موزه خانه‌لرنده وقزان‌ده شهر موزه‌خانه‌سنده کوروورگه ممکندر. (اداره)

١) «بر اللهغنه الوغ! بر اللهغنه منگو. بارچه مخلوقات قایچان‌ده بر بته‌چك. بوطاش آستنده یاتوچینڭ اسمی ابوبکر - آسلان - حسن - محمد، باقلبوت (؟) اوغلی‌در. الهی! آنڭ قبرینی رحمتڭ برلن طولتر؛ اورنینی ایزگولر ایله برگه قیل؛ گناهلرین عفو قیل؛ اوجماح نصیب ایت». (١)

٢) «تقدیر اللهنڭ‌در. اول‌غنه منگو ترك! هرحیات ایاسی قایچانده بر بته‌چك. کرم ایاسی، سویوکلی‌مز سفرعلی خواجه بن علی خواجه بن مرادشاه خواجه بن ابوبکر خواجه ظلم یلنده (٢) ١٣ نچی جمادده بوحیاتغه وداع ایلدی».

٣) «بر اللهغنه الوغ! بر اللهغنه ترك. بو قبر بنت رضانڭ‌در. کورکام، عقللی، تقوا بر امیره اولوب اصلی شماخه ولایتندن ایدی. الهی! آنی منگو راحتده قیل؛ گناهلرین یارلقا وقیامت کوننده یوزینی نورلی ایت. ٧١٦ (١٣١٦) نچی یلده وفات ایتدی».

٤) «الله ازلیدر. بوقبرنڭ ایاسی عبدالله بن احمد! اجل، شوندی بر صاوندرکه هربر مخلوقات آندن اچارگه مجبوردر. قبر، جمله بنی بشر اوته‌چك بر ایشکدر».

٥) «الله ازلیدر! البته کوره‌چکیمز قیامت آدلی آقتق حکم کوننده الله تعالی اولوکلرنی قبرلرندن قوزغاته‌چقدر.»

٦) «الله ازلیدر! بوقبرده یاتوچی آی‌بیکه بنت محمد انصافلی، کورکام خلقلی، عفیفه، تقوا برخاتون ایدی؛ ٧٢١ (١٣٢١) نچی یلده وفات ایتدی».

---

(١) بو طاش ٦١٩ سنهٔ هجریه (١٢٢٢ - ١٢٢٣ میلاد) ده قویلمشدر.

(٢) بلغارلر ظلم یلی دیوب مانغوللر بلغارنی باصقان یلغه ایته‌لر. «روس اساطیرنده» ایتولگانگه بناءً اول واقعه ١٣٦١ نچی یلغه طوغری کیله‌در. (اداره)

٧) «الله ازلیدر! بو قبر کیلڭ کوکرا کلی، حرمتلی، صاحب اقتدار، مشهور شیخ موسی بلك نلڭدر. الهی، رحمت قیل، قبرینه نور ساچ. ٧١٦ (١٣١٦) نچی یلده ربیع الاخیرده وفات بولدی».

قبر طاشلرینڭ ایڭ ایسکیلری ١٢٥٥ یللق ویا ڭالری دورت یوز یللق‌لری بار. بو اثرلر آراسنده بری ٩٨٤ نچی یلده ایکنچی برسی ٥٥٧ تاریخنده ارمن تلی ایله یازلغان ایکی طاش، بارچه کورشیلری طوپاس وحشیلککه چومغان وقتده بلغارلرنڭ کیلڭ بر تجارتکه مالك بولغانلرینی وبلغار مملکتینه ارمنی تجاری کیلوب یورگانینی کورساتوب طورمقده‌درلر.

IV

اسلام مسجدی وخریستیان کلیسه‌سی

یوقاریده بیان اولنغان مناره یاننده سکزپوچماقلی دخی بر بنا بار. بو بنا مسجد بولغاندر دیوب اویلیلر؛ روسلر بو طرفلرده برلشه باشلاغاچ اول بنا خریستیان کلیسه‌سینه ایلاندرلمش. آنڭ اچنده محمد «صلعم» گه اوقولا طورغان صلوات‌لر اورنینه الله‌غه خطاب قیلنغان حقیقی عبادتلر قائم اولمشدر. لکن حاضر بنا هر ایکی‌سندن بوش طوره! بنانڭ توبان قسمی مربع بولوب باشلانا، یوقاریغه مسدس بولوب چغه‌در.

بلغار خرابه‌لری آراسنده بو بنانڭ اچی هم‌طشی باشقه‌لرغه قاراغانده یاخشیراق صاقلانمش. سببی‌ده بنا بروقتنی روسلر ایچون عبادت اورنی بولوب طورغانغه کورشی آول کریستیانلرینڭ باشقه‌لرغه قاراغانده آڭا بر نوع احترام ایله معامله ایتولری اولمشدر. بنانڭ جدارنده‌غی عجیب کورنشلر وایشك ترزه‌لرینڭ اصول تعمیرلری بلغارلرده صناعت بیك‌ترقی ایتکانلگین کورساتوب طوره‌لر.

۷
آق سرای

قلیگه قدر سویلانوب کیلگان بنالرنی قاراغاندن صوڭ محرر افندی بونلردن ۳/۴ میل مسافه‌ده واقع اولان باشقه خرابه‌لرنی قارارغه کیتمشدر. اول اوزغان یرلر دینگز طولقونی کبی طاولی چوقرلی براوروں اولوب آنلرنڭ سویلاب طوره تورغان حکایه‌لری غایت‌ده قورقنچلی‌درلر! هر طرفغه یدی چاقرم قدر جایلگان بو اورنده آدم سویاکینه باصماینچه بر آدوم‌ده آطلاب بولمی؛ کشی سویاکلری یر اوستنده یاته‌لر واوزلری صانسز کوب ایدیلر. شك یوق‌که، بو سویاکلر آقصاق تیمر طرفندن بلغار پایتختی آلنغان وقتده وبلغارلرنڭ قوّتلری کینه باشلاغاچ آلتون اوردا (سرای) خانلری برله بولغان صوغشلرده اولترلگان بلغار اهالیسینڭ سویاکلری‌درلر. ایللی یل مقدم فائده ایتونی بیك یاراته تورغان کشیلرنڭ باشینه، بو اورنغه فابریقه قوروب شونده‌غی آدم سویاکلرندن فائده‌لنو فکری کیلمش ایدی. حاضرگی کونده بو اوروننڭ کوبره‌ك قسمی ایگون باصوینه ایلاندرلمشدر.

بو صوڭغی خرابه‌لر شهر بلغارنڭ ایڭ اهمیتلی بقیه‌لرندن اولوب، آثار قدیمه اهلندن بایتاق کشیلر بونلر حقنده فکرلر یورتمشلر، وتفتیشلر قیلمشلر. بعض علما آنلرنی خان سرایلرینڭ قالدق (بقیه) لری دیلر، بعض برلرینڭ فکرینه بناءً آنلر مسجد قالدقلری ایمش، لکن کوبراك علما آنلرنڭ شهر بلغارده بولغان مشهور عمومی مونچه‌لردن بری بولوینی قوّتلامشلر؛ بوندی عمومی مونچه‌لر حقنده اسماعیل ابو الفدا وباشقه عرب محررلری هم ذکر ایتمشلردر.

بنا بو صورتلی: زوروتوگاره‌ك برزال. زالنڭ توشامی یوقاریغه قبه‌لنوب چغه. یاقتی توشسون ایچون‌میدر، قبه‌نڭ اوچنده آچیق یر قالدرلمش،

بلغار خرابه‌لری

آق سرای

(پالاس رسمی بوینچه)

بلغار خرابه لری

الوغ مناره یانندەغی خرابه

(پاللاس رسمی بوینچه)

الوغ بر بنانك توبانگی قاتی اولمه‌سی ظن ایدیلان بو زال‌غه قوشوب ایکی الوغ قوشمه (فلیگل) صالنمش. قوشمه‌لرنك اصول ترکیبندن بو بنانك یارتیسندن کوبراك قسمی خراب ایتولگانی کورنوب طوره‌در. بو قوشمه‌لرنك اچلری بر نیچه طاباناق وکچکنه‌گنه بولمه‌لرگه بولونگانلر؛ کچکنه بولمه‌لرنك تزره‌لری‌ده وکون یاقتیسی‌کررداى باشقه آچیقلری‌ده بولمغانلغی بلغارلرده جعلی یافتیلق استعمالی بولغانین کورگازه‌در. پروفیسور (ئه‌ردمان) نلك دیدکینه‌بناء بو بنا مونچه‌بولغان ایمش [1]؛ زیرا شرق ملتلرنده مونچه‌غه یافترتقچ‌قویو مشهور بر عادت ایدی؛ آثار یافترتقچ بیرگان یافتینی کون یاقتیسندن آرتق ایتوب طابه‌لر ایدی. لکن اول کچکنه‌گنه بولمه‌لر نی‌ایچون؟ واول بولمه‌لرنك ایشکلری بش‌باشلك بالا کوچکه‌گنه صیارلق درجه‌ده نی‌ایچون طار وطاباناق ایتوب یاصالغان؟ بو بنا زندان اولوب بو کچکنه بولمه‌لری شونك عیبلی کشیلرنی یابا تورغان حجره‌لری بولغان دیب اویلارغه یارامی‌می؟

بو بنا بیگراك‌ده اهمیتلی اثرلردن صاناله‌در. آنك توغریسنده بر آستندن هر طرفقه یوللر طاراله؛ واول یوللردن کورشی آول کریستیانلری بعض وقت آلتون کموش آقچه‌لر وگاه هر تورلی آلتون کموش صاوتلر وباشقه نرسه‌لر قازوب چغارالر. بنانك نیگزی تیره‌سنده هر تورلی برونغی آقچه‌لر وذیقیمت نرسه‌لر تابولمش. وشول تابوشلر کورشی کریستیانلرنك آنلرنی ازلی تورغاچ نی‌قدر نق صالنغان بنانك کوبراك قسمینی یمرگه‌لب بترولرینه وخرابه‌نلك الوغ پیطر زماننده‌غی حالندن کوب کیمورینه سبب اولمشدر. خیر حاضرگی کونده قزان امراسی طرفندن بو اشکه نهایت ویرلمش. یوقسه خزینه ازلاوچیلر قیمتلی اثرنی

---

(١) ظاهر افندی بیگییف «ما وراء النهرده سیاحت» نام اثرنده بخاریلرده حاضرگی کونلده مونچه‌لرده‌تزره‌یوقلغین یازا (٦٢ صحیفه) مترجم.

طوزدروب طاشلرندن اوزلرینه ایولر صالورلر ایدی‌ده، برونغی اثردن بو کونگه بر طاش‌ده سلامت قالماس ایدی.

بو خرابه‌نی « آق سرای » دیلر.

VI

قارا سرای

« آق سرای » دن اوك طرفده سکسان سازین مسافه‌ده دغی بر اهمیتلی خرابه بار. علما آراسنده بونلك حقنده هم کوب اختلافلر بولمشدر. بعض محررلر آنی « قارا سرای » دیب آتامشلر. قایسی بر روایت‌گه قاراغانده اول « محکمه یورتی » بولغان ایمش (۱). بو بنانلك پادشاه سرایی‌می، مکتب‌می، مسجدمی، کروان سرای‌می یا که باشقه بر عمومی یورت‌می بولغانین هیچ بلوب بولمی. فقط نه ایسه حاضرگه چاقلی سلامت تورغان بقیه‌سندن آنلك نیندی بولسه‌ده بر عمومی بنا اولدیغی آکلاشیله. باشقه خرابه‌لرغه قاراغانده بو کوب مرتبه بیوك اولوب، فن عمارت قاعده‌سنچه اشلنگان گوزال بر بنا بولغانی بلنوب طوره. بنانلك سلامت قالغان قسمی، خصوصا اوزینه مخصوص ثلثه‌نیندی بر اصول برله، زینتلانوب اشلانگان اچکی طرفی گوزال صورتده صاقلانمشدر. جدارنده‌غی اشکاتورغه قالقتوب یاصالغان زینتلر وصرلرنلك بعض اورنده همانده سلامت یرلری بار. عمومیتله بو خرابه اهمیتلی بر بنا اولوب باشندن کچکان ملك یلغه قارامای همان‌ده عالی بر صورتده اوطروب طوره‌در. بو اورننلك غایت‌ده صالقون هواسینی و بو بنانلك کوروب اونکارگان دهشتلی واقعه‌لرینی خاطرگه آلساق آنلك بو کونگه‌چه بولای سلامت طوروی تعجب اولنورلقدر.

---

(۱) بو سرای حقنده (شپیلرفسکی) نلك « برونغی بلغارلر » نام رساله‌سنده (۲۱۱ — ۲۱۲ صحیفه) لرنده تفصیل ایتلمشدر (اداره).

بلغار خرابه‌لری

قارا سرای یاکه محکمه یورتی

(پاللاس رسمی بوینچه)

VII

کچکنه مناره

تفتیش ایدیله‌چك اثرارنك ایلك آتنغی اوزینك بیوکلگی وترکیبی ایله برنچی مناره‌غه بیك اوخشاغان ایکنچی برمناره اولوب، برنچی مناره‌دن بونك آیرمه‌سی باری اوزینك تورلگی وتوبه‌سنده‌گی تیمر قرشاوی ایله‌گنه‌در. قرشاولر آگا، یوقاریده سویلانگان، تاتاربای یونوسف نام ذات طرفندن قویلمش‌لردر. بو مناره برنچی‌سی کبك اوك اثرلی توگل؛ چونکه بر جهتدن تورزاتلولر سببلی برگا یاگالق توسی کرگان، ایکنچی جهتدن بونك ایده‌شی اوزینك آوشقان حالی ایله کوزگه بیگراك اهمیتلی بولوب کورنه‌در. مناره‌نك تیره‌سنده اوستلرینه اولنلر اوسوب بتکان بیك کوب استینه قالدقلری یاته‌لر. عادتده هر برخرابه‌لر اوستنده بولدیغی کبی، بو قالدقلر اوستنده‌گی اولنلرده جوری خرابه‌نك اوتکان عمرندن وحاضرگی بوشلغندن، قزغانچلغندن مصفل ایتوب کولوب تورغان کبك اوطره‌لر. بو قالدقلر شوشی مناره مسجدینك قالدقلری بولورغه کیراك دیب اویلیلر. شوشی مناره‌دن یراق‌توگل بر اورنده خان سرایی خرابه‌سی بولوب برنیچه‌گنه یل اوّل سلامت بولغان ایمش؛ حاضر آنك اثرلرندن بر اویوم طاش‌غنه ایسان قالمشدر.

شول مین یازغان خرابه‌لرگه باشقه مشهور شهر بلغاردن و آنك نیچه مکّلی خلقندن بر اثرده قالماغان. قایچانده بر وقتده قوّتلی وشهرتلی بولغان بلغار حاضر شوشی حالده طورا. شهرنك اورتاسینه باصوب، آنك اوّلگی وحاضرگی حالی‌حقنده فکرگه کینکاچ بزنی قایغو باصدی. بو هلاکت وخرابه تیاتری اوزینك بر کورنشی برله ئلله نی قدر درس بیره وقلب‌گه ملك‌نورلی فلسفی مطالعه‌لر بیره آلماغان حسلرنی صالا. بو حسلر یورا کمزنك اچینه اوك کروب اوطورالرده بزنی اوز توغریمزده اویلانورغه مجبور ایته‌لر. بز

کورگان نرسه‌لر بارچه‌سی قایچان‌ده بر وقتده حاضرگی بزلر کبی حیات ونشاط ایله طولی بولغانلر؛ حاضرگی کونده بونلر، تیز کیله‌چکده‌گی بزلر کبی، توپراقغه ایلانگانلر، اونودیلغانلر، تاشلانغانلر...

VIII

مشهور زیارتچیلر

۱۷۲۲ نچی یلده الوغ پیطر مملکت‌نڭ هر طرفلرینه سیاحتی وقتنده بوخرابه‌لرنی قارارغه طوقتالمش. اول کیلگان وقتده شهر بلغارده یاخشی‌غنه نق کوینچه صاقلانغان یتمش‌دن آرتق هر تورلی بنالر بار ایدی. حاضر شونلردن باری بش‌گنه سلامت طورا؛ قالغان‌لری هر بری جاهل کره‌ستیانلر طرفندن یمرلگانلر. نی قدر آچی بر حقیقت! اگرده بر ایکی مستشرقنڭ نقلاب اوتنووی بو ینچه محلی حکومت دائره‌لری اثرلرنڭ طالانووینه نهایت بیرمگان بولسه‌لر بو کونگه بو بشیده قالماغان‌بولورلر ایدی.

مشهور حاکم خرابه‌لر تیره‌سنده بر آز یورگان‌دن صوڭ مناره‌لرنڭ برسینه منوب هرطرفدن کورنگان کیلڭ کورنش‌گه کوز صالغاچ عجبلانوب بو سوزلرنی سویلاگان ایمش: « بو مناره‌لر بلغارلرنڭ حکیم‌لگینه بر دلیلدر. بوندی بیوکلك‌لردن بلغارلرغه هر وقت دوشمانلر ینڭ حرکتلرینی کوروب، بلوب و آنلر ایله صوغش‌غه حاضرلنوب طوررغه وبو پایتخت برله کورشی شهرلرگه هر وقت یاردم ایتارگه ممکن بولغان » .

قرق بش یل اوتکاندن صوڭ شهر بلغارنی روسیه‌نڭ ایکنچی بر حاکمی‌ایکنچی یکاتیرینا زیارت‌ایتمش. ایمپیراطوریتسه‌اوزینڭ، مشهور فرانسوز محرری (وولتر) گه شول وقتلرده یازغان بر خطنده شهر بلغار حقنده شوشی‌صورتلی ذکر ایته: «وولغا بوینچه سیاحتم وقتنده شهر بلغار خرابه‌سینی قاراو نیتی‌ایله کیمه‌دن ایندم. بو شهر تیمرلڭ طرفندن آنڭ کیاوی‌ایچون آلنمش ایدی. مین آنده نق وطازه‌اشلانگان بایتاق‌غنه طاش

بنالر وتوقز مناره تابدم. شول خرابه‌لرنڭ برسی یاننده قرقلاب تاتار طورالر ایدی، بعضیلری عبادت حالنده ایدیلر؛ مین آنلرنڭ یانلرینه باردم. ولایت مأموری میکا بو اورننڭ تاتارلر طرفندن مقدس بر اورون صانالغانین وشول کشیلرنڭ بو یرگه عبادتکه کیلگانلرین سویلادی. بو توغریده آچیغراق معلومات آلماقچی بولوب مین بر تاتاردن صورادم. اول میکا اوزینڭ روسچه بلمگانلگین آکلاتدی. آندن صوڭ مین ایکنچی برسینه مراجعت ایتدم؛ مینم آنڭ کم ایکانین صوراویمه قارشی، اول اوزینڭ بر امام ایکانین وبو خرابه‌لر آراسنده بر وقتده بر ایذگی کشی تورغانین وبو اورنغه بیك کوب کشیلر بیك یراق یرلردن شول ایذگینڭ قبرینه زیارتقه کیلگانلرین سویلادی».

بو سیاحتده ایمپیراطوریتسه ایله برلکده علمادنده بر نیچه کشی (پاللاس، له‌په‌خین، غمه‌لین) بولمشلر.

نمسه عالمی غومبولات (۱۷۶۹ - ۱۸۵۹) هم شهر بلغارنی زیارت ایتوب آنده بایتاق وقتلر طورمشدر.

IX

بلغارنڭ برونغی حالی

بلغارنی زیارت ایتوچی سیاحلر هر بری شهر اورننده صو بولماغانلقدن بیك عجب‌گه قالالر. تیره یاقده کولده چیشمه‌ده یوق. وولغا ایسه شهردن یدی میل مسافه‌ده آغا. بو مسئله‌گه (پاللاس) بیگره‌کده عجبلانوب بو صورتلی ملاحظه ایته: «شهر بلغار کبك ایپاملی برشهرده صو مسئله‌سینڭ بولای اوڭغایسز بر حالده بولوی یعنی قیودن باشقه یرده صو طابارغه ممکن بولماوی بزنی حیرانلقغه قالدره. لکن حاضرگی کرنده شهر بلغاردن ۱۲ چاقرم مسافه‌ده آقمقده اولان وولغا نهرینڭ

اوّلده شهر بلغار استینه‌سی یانندن آقغان بولـوی محتمل‌در (۱) ».

بو بیك قریب بر احتمال؛ چونکه اوّلده وولغا یارینه قوررولغان کوب شهرلر حاضرده آندن بر نیچه چاقرم چیتده قالغانلر. معلومدرکه وولغانك آغومی اوزگاروب، صوڭغی ایکی عصر اچنده کیكلگی‌ده تیره‌نلگی‌ده بیك کوب کیموشلر.

نه ایسه بلغار ملتی‌نك پایتخت اورنی ایتوب، انسان‌نك حیاتی ایچون ضرور بولغان صو کبك بر احتیاجلی نرسه یوق اوروننی صایلاوی هم کیك تجارتی ایلان مشهور بولغان بر شهرنك تجارت یولی وولغادن بو قدر اوزاق اورنده بولوی یراق احتماللردر. بر نیچه یللر مقدم شهر بلغار یاننده، تیران قوم آستندن، بیك عتیق (برونغی) بر کیمه‌نك واطقلری طابلوی، اوّلده وولغا اوزینك صوی برله شهر بلغار استینه‌لرینه تیوب کیتکانلگینی آڭلاته‌در.

ایکنچی بر بلغار شهری (بیلیار) نك‌ده شولوق کیچیلگی بار. اوّلده بیلیار صوی شهرنك اورته‌سندن اوتوب حاضرنده صو بتونلای کیبکان. بو شهر اوزینك زورلغی واهمیتی ایله بلغار ملتی‌نك ایکنچی شهری اولوب اوچ قات خندق وحصار ایله چولغانمش ایدی. حصار یردن ۲۵ فوت (تقریبا ۱۱ آرشین) بیوکلکده ایدی، اورنی حاضرده‌ده بلنوب طورا. حصارنك دائره‌سی ۱۵ چاقروم وایکی بش چاقرومدن آرتغراق بولمش. بر نیچه یل مقدم بونده بایناق‌غنه یمرك طاش بنالر بولوب آرالرنده بر جامع وبر مناره قالدقلری هم بولغان ایمش. حاضرده اویوم، اویوم طاشلردن وشول مناره‌نك نیگزندن باشقه بر نرسه‌ده سلامت قالماغان. بو خرابه‌لرده شول اوق طوپاس کورشی کره‌ستیانلر طرفندن خراب اولنمشلردر.

بلغار حکومتینك باشقه شهرلرندن حاضرنده اصلا اثر قالماغان.

---

(۱) بو احتمالنی بلغار حقنده یازغان عرب محررلری هم قوّتلیلر.
(اداره)

جوقوتین، بویلیمات، قومان، قارصون، طورا، ایسکی قزان، آرسك، غومیر، آرپاچ وباشقه بیك کوب ایپاملی شهرلرنڭ اورنلرینه حاضرنده طوپاس آوللر قورولمش یاکه، قایچان‌ده بر وقتده حیات وفاعلیت برله طولی اولغان، بو اورنلر حاضر ایگون باصولرینه ایلاندرلمشلردر.

X

بلغار آثار عتیقه‌سی

یوقاریده ایتولگانچه، بلغار خرابه‌سینی کره‌ستیانلر بیك کوبدندن بیرلی قازوب کیله‌لر، وقتی ایله صاوت صابا، قوطیچق، صنم وقورال کبی نرسه‌لر وبارندنده کوبره‌ك اوستینه عرب حرفی ایله یازلغان آلتون کموش آقچه‌لر طابه‌لر. اوشانداق ۲ ۱/۲ دویمه اوزونلقنده نچکه‌گنه کموش تایاقچقلر طابمشلر. بو تایاقچقلر هم بلغارلرنڭ برنوع آقچه‌لری بولغانلر ایمش. بلغار خرابه‌سنده وقتمده کورشی آول کره‌ستیانلرندن ایسکی باقر آقچه‌لر وبر قومغان ایله، بر کره‌ستیان ایونیگزی قازیغانده تابقان، ایکی‌باش سویاکی آلدم. صوڭغی اون یل اچنده یردن نرسه‌لر آزراق طابوله باشلامش؛ آنلرنڭ یاخشی‌بها طورغانلرین بلگاچ کره‌ستیانلر قزانغه کیتوروب صاتا تورغان بولمشلر. طابولغان نرسه‌لر آراسنده بیك قیمت بها بیروب آلنغانلری هم بولمشدر.

ژوقف اسمنده برفارت مأمور اوزینڭ شهر بلغاردن ۱۲-۱۵ میل مسافه‌ده اولان اوطارندن طوروب شول تیره‌ده کره‌ستیانلر تابقان ایسکی بلغار اثرلرینی جیوب بر نیچه یل اچنده گوزال بر ایسکیلر جیونتغی (مجموعه‌سی) یاصامشدر. بو نرسه‌لر آراسنده دقتنی بیگره‌ك نق جلب ایتاردای برخنجر بار. بوخنجرنڭ اوزونلغی اوچندن صابینه‌چه اون آلتی دویمه؛ یوزی صاف قورچدن اشلانگان؛ صابی فیل تشندن اشلانوب، چیتلری یالتراب طورا تورغان قزل قیمتلی طاشلر ایله زینتلانگان؛ قنیسی

صاف کموشلن‌در. اشینه وگوزاللکینه قاراغانده بو حنجر کبار بر بلغار عسکری‌نکی بولورغه اوخشیدر.

بو حنجر وباشقه بلغاردن تابولغان بیك کوب نرسه‌لر بلغارلرنكٔ عملیات معدنیه‌ده تمام کمالت‌گه ایرشکان بر ملت ایکانین کورساتمکده‌درلر. ژوقف حنجرنی تابقان وقتده حنجرنكٔ بریری واطق بولغان ایمش؛ مأمور بونی توزاتدرملکچی بولوب قزاننكٔ مشهور اوستالرینه بیرگان؛ لکن اوستالر نی‌قدر توزاتسه‌لرده ونی‌قدر کموشلر صرف قیلسه‌لرده نق‌لاب توزاته آلماغانلر؛ بیك آزغنه‌ده قول تیگزرگه یارامای‌چه حنجر اوّلگی ازنن واطلمشدر. کوره‌سكٔ، حنجرنی یاصاغان کموشکه آننكٔ نقلغینی آرتدره تورغان ایکنچی بر نرسه قوشلغان بولورغه کیرك.

ایشتدیکمه کوره، قزان ولایتنده اسپاس یقیننده ایکنچی بر بر خواجه‌سی هم بلغار ایسکی‌لرندن خصوصا سونگی، قلچ کبی نرسه‌لردن بر جیونتق (مجموعه) ترتیب اینکان ایمش؛ مع‌التأسف مین آنلرنی کوره آلمادم.

بو هر تورلی نرسه‌لر نیچه عصرلر اوّل بلغارلرنكٔ حسن وترقی گه مالك برملت اولدقلرینه دلیلدرلر. بو برگه‌چه بلغارلرنكٔ اثرلری حقنده سویلاب کیلدك، ایندی ممکن بولغان قدر بلغارلرنكٔ اوزلری حقنده اوقوچیلرغه برآز معلومات بیرمکچی بولامز.

XI

برونغی بلغارلر

اسملری وولغا نهرندن آلنغان بولوی محتمل اولان بلغارلر وولغا ایله اورال طاولری وسامارا ایله قاما نهرلری آراسنده‌غی اورنلری اشغال ایتمکده ایدیلر. بلغارلرنكٔ اصلی معلوم توگل. کوب مستشرقلر آنلرنی فین ملتلرندن برسی ایتوب صانیلر. بعض محررلر آنلرنی روسیه‌نكٔ شمالنده بولغان برونغی نورمانلر (Норманны) نسلندن دیب

اویلیلر. لکن بارندن‌ده معقول‌رك بلغارلرنڭ مانغول ملتلرندن برسی بولمقی‌در. زیرا بلغار شهرلری اورنندن تابولغان اسکیلیت وباش سویاکلری آنلرنڭ مانغوللردن ایکانینی اثبات ایتمکده‌درلر. تاریخ بو توغریده بر سوزده سویلامگانگه کوره بلغارلرنڭ بنی بشرنڭ قایو نسلندن ایکانینی بلو، نی قدر آغر بولسه‌ده بلغار ملتینه مانغوللر استیلاسی صوڭنده آنلر ایله قاتشوب، مانغوللرنڭ بعض بر خصوصیت‌لری آنلرغه اثر ایتکان بولوی هم یقین بر احتمالدر.

بلغارلرنڭ قوّتلی وپارلاق وقتلرنده آنلرغه کیلوب کیتکان بر یاکه ایکی عرب محررلری شهر بلغارده اوزلرینڭ دقتینی جلب ایتکان بعض حاللرنی یازوب بزگه قصقه‌غنه معلومات قالدرمشلر. ابن فضلان (۱) نڭ ملاحظه‌لری اولدقچه کیڭ واهمیتلیدرلر. آنڭ بلغارنی زیارتی بو صورتلی بولمش: بلغار پادشاهسی المنصور بغداد خلیفه‌سینه خط یازوب آندن بلغار خلقینه اسلام دینی اوگراتوردای واعظلر ومسجدلر بنا قیلوردای اوستالر (آرخیتیکتورلر) یباروبن اوتنگان. بو اوتنچ‌نی بیك ممنونیت برله قبول ایتوب خلیفه بلغارغه بر (ایلچیلر هیئتی) یبارگان وهیئت‌گه باش ایتوب سوسن الرسی‌نی، سرکاتب ایتوب ابن فضلان‌نی تعیین ایتکان. ایلچیلر هیئتی ۹۲۱ نچی یل ایبون آینده (۲) بغداددن چغوب بخارانی وباشقه مملکت‌لرنی زیارت صوڭنده ۹۲۲ نچی یلنڭ مای آیینی (۳) بلغارده اوتکاردی. شولای ایتوب ایلچیلر بتون یل‌نی سفرده کچردیلر. ایلچی کیلگانینی ایشتکاچ پادشاه منصور آگا قارشی چقدی؛ اول اوزی آت

---

(۱) احمد بن فضلان بن العباس بن اسد بن حماد مولی محمد بن سلیمان. (اداره)

(۲) ۱۱ نچی صفر ۳۰۹ نچی یلده (۲۱ ایون ۹۲۱ نچی یل میلادی).

(۳) ۱۲ محرم ۳۱۰ یل (۱۱ مای ۹۲۲ سنه). (اداره)

اوستینه منگان حالده هم عسکری ایله برلکده ایدی؛ ایلچیلرنی کورگاچ پادشاه آتدن توشوب، مقصودینه ایرشدرگان ایچون، اللهغه تشکرلر قیلدی وآسیا عادتی بوینچه ایلچیلرنڭ باشلرینه آلتون آقچەلر ساچدی. بر نیچه کوندن صوڭ ایلچیلر حرمتینه الوغ بر بیرام یاصالدی؛ ابن فضلان‌نڭ ایتوینه بناءً بو بیرامده مملکت‌نڭ تورلی طرفندن چاقرلغان تورەلر هم بار ایدی. منصورنڭ اوستنده شوشی کون ایچون خصوصی حاضرلنگان کورەن حله وباشنده هم کورەن چالمه ایدی. بلغارلر عادتی بوینچه پادشاهنڭ خاتونی هم اوزی یاننده ایدی؛ بیرام وقتنده ملکه، بغداد خلیفەسی المقتدر بالله طرفندن یبارلگان بولاکلرنی قبول ایتدی. بیرام الوغ صی، حرمت برله تمام بولدی؛ بیرام مدتنده چیت مملکت‌دن کیلگان مسافرلر اوستینه پادشاهنڭ یقینلری طرفندن ایکی مرتبه آلتون آقچەلر سیبولدی.

بو ایلچیلر کیلونڭ نتیجەسی بلغار خلقینڭ اسلام دینینه کوچوی بولدی. ابن‌فضلان ایتوینه قاراغانده بو واقعه میلاددن ۹۲۲ نچی یلغه توغری کیلەدر. بر تاتار مورخی بلغارلرنڭ اسلام دینین قبول ایتولری هجرتدن توقزنچی یلده بولغانین دعوا قیله؛ «بلغار تاریخی» دیب آتالغان بر کتابنده، اول باشینه کیلگان هر بر نرسه حقنده سویلی. فقط کتابنڭ اسمی‌نی طلب قیلغانین اونوته، بتون کتابده اصل بلغار حقندەغی معلومات ایکی بیت‌ده بولور بولماسقنەدر؛ بلغارلرنڭ اسلام‌نی قبول ایتولری حقنده بو صورتلی یازا:

هجرتدن ۹ نچی یلده اوچ صحابه (زبیر، عبدالرحمن هم طلحه) بلغارلرنی اسلامگه کوچرو نیتی ایله بو شهرگه کیلدیلر. بو یرگه کیلو برله آنلر آورولرنی دوالرغه کرشدیلر؛ آورولرغه فائدەلری تیه باشلاغاچ خلق آنلرنی بیك قدر وحرمت ایتدی، هر یرگه آنلرنڭ اسملری طارالدی. شول وقتلرده بلغار پادشاهسی حیدر خان‌نڭ قزی آوری ایدی؛ عرب

طبیبلرینی چاقردیلر؛ حیدر خان قزینی سلامتلندرگان کشیگه شول قزنك اوزین بیرمكچی بولدی. خستەنی زبیر دوالاماقچی بولوب بو روشچه اشكه كرشدی: خارق العاده بر شفا كورساتمك ایچون، اول اسلام عادتچه اللهغه عبادت ایله باشلادی؛ كامل اخلاص برله بیك اوزاق عبادت قیلغاندن صوك ایدەن آستندن حوش ایسلی بر آغاج پیدا بولدی؛ حاضر بولغان كشیلر بو اشكه بیك عجبلندیلر. زبیر شول آغاچدن بر آز یاپراق آلوب شوندن اچارگه دوا حاضرلادی وشونی پادشاه بالاسینه بیردی؛ پادشاه قزی شول ساعتدەاوك اورندن قوزغالدی وبتونلای سلامتلندی. احتمال شوشی كرامت حیدر خانغه بیك اثر ایتكاندر؛ اول اوزینك وعدەسنده طوردی وقزینی زبیرگه بیردی. مسلمانلر شوندی كرامت ایاسی بولالر فكری ایله، اول بر آز عمر اوتكاچ اوزیده اسلام دینینی قبول ایتدی وآنك آرتندن آنك صادق تبعەسی هم ایاردی. زبیر بلغارده قالدی اصل مقصودلری حاصل بولغاچ آنك ایدەشلری وطنلرینه قایتوب كیتدیلر.

آیانچ درکه، ابن فضلانده باشقه برونغی محررلرده بلغارلرنك اسلامغەچه نیندی دینده بولغانلری حقنده بر سوزده سویلامیلر. حاضرگی بعض مورخلر بلغارلرنی خریستیانلر بولغانلر دیسەلرده مینم فكرمچه بو خطا بر اویدر، چونكه بلغارلرنك مجوسی بولغانلرینه بیك كوب دلیللر بار.

شك یوق، بلغارلرنك اسلامی آنلرنك تیره یاقدەغی كورشیلرینه بو دینني طاراتورغه طرشولرندن كوب الوك بولماس؛ بلغارلر روس كنازی ۋلادیمیرگه روسلارنی اسلامغه اونداب ایلچیلر یبارگانلر. بوگا قارشی ۋلادیمیر اسلام دینین اوگرانمك ایچون بلغارغه خصوصی كشیلر كوندرمش. لكن ایلچیلر قایتوب توصیف ایتكاچ كنازگه اسلام دینی بردە اوخشاماغان ایمش. ایلچیلر بلغارلرنك مسجدلرده بر یاطوب بر طوروب عبادت قیلولرینی وآنلرده شادلق وكیف صفا یوقلغینی وشونلقدن بو دیننك روسلر ایچون معقول بر دین توگللگینی سویلاب شونك اوستینه اسلام

دیننڭ خمر اچو ممنوع بولغانینی‌ده علاوه‌اینکاچ کناز ولادیمیر «خمر کشیگه کیف بیره، آندن باشقه آدم یاشای آلمی!» دیمش وشول ساعتده‌اوك اسلام دینندن یوز چویرمش وبر نیچه وقتدن صوڭ خلقی ایله برلکده خریستیان دینین قبول ایتمشدر (۱). اگر بو کناز مسلمانلقنی قبول ایتگان بولسه آوروپا، نی‌حالگه کیلور ایدی؟ بو سؤالگه جواب بیروی قیون. اول وقتده سجلیا آطه‌سنده واسپانیاده اسلام پادشاهلغی اولوب، شرق روم ایمپیراطورلغی خرابه‌سنده عثمانلر حکومتی ظاهر بولمش ایدی. اگر اول وقتده بیك متعصب خلقلر ایله طولی اولان روسیه، اوزینڭ مسلمانلر ایله دوشمانلاشوی‌اورنینه، آنلر ایله برلشوب، آوروپاغه دوشمان کوزی‌ایله قاراسه، آفریقا، اسپانیا، سجلیا، روم‌ایلی مملکت‌لری مسلمانلر قولینه کرگاندن صوڭ اسلامغه قارشی بر یالغزی قالغان آوروپا، کم بلسون، احتمال محمدیلر طرفندن یوتلغان‌ده بولور ایدی.

اگر بو فکر توغری بولسه خریستیانلق هم آوروپا عالمی

---

(۱) ولادیمیرگه چاقلی‌اوق استاندیناویا یارم آطه‌سی قوملری‌نڭ دنه‌پر صوی بوینچه سلاولر (روسلر) آراسندن اوتوب استانبولغه یورولری سببلی باره باره استانبول خریستیانلری ایله روسلر هم قاتشه وخریستیانلق‌غه عادتلانه باشلاغانلر. هم ۹ نچی عصر اورته‌لرنده‌اوق کیریل ومیفودی اسلی ایکی خریستیان واعظلری سلاولر (روسلر) برینه کیلوب اهالینی دینگه اونداب یورگانلر. ایکی یوز کشینی خریستیان دینینه کرتوب استانبولغه قایتقانلرینی تاریخ اثبات ایته‌در. شولای‌ایتوب روسلر، سلاولر ولادیمیرگه چاقلی ئلله‌قایچان‌خریستیانلق‌غه حاضرلنگانلر، بعضیلری آنی قبول هم ایتکانلر ایدی. کییف‌ده کلیسه‌لری هم بار ایدی. کناز ولادیمیر ایسه آنی رسما قبول ایتوچی‌گنه بولدی.

(مترجم)

اوزلرینڭ سلامتلکلری ایچون ولادیمیرنڭ خریستیانلقنی اختیار ایتوینه بورچلیدرلر.

ابن فضلان بلغار مملکتلرنده بورانلر، اویورمه‌لر بولوب، صغوقنڭ بیك قوّتلی بولغانندن خبر ویره‌در. شولوق خبر ابو حامد الاندلسی (۱) ده‌ده بار؛ بونڭ ایتوینه قاراغانده بلغارده قار شول قدر کوب ایدی‌که، حتی یای‌گی قزوده آنی اریتوب بتوره آلمی ایدی. باشقه محررلرنڭ دیدکلرینه بناءً بو مملکت‌ده یدی آی دوام ایتکان قش کوننده بیك قاتی صالقونلقدن یر بیك نق قاتوب میت‌لرنی کومار ایچون قبر قازوی بیك زخمتلی بولغان ایمش. ابن فضلان‌نڭ تصدیقینه بناءً بو مملکت‌ده قش کوننده اتلر یاردمندن باشقه یورو ممکننده بولماغان؛ چونکه اول وقتده یوللر تایغاق بوز ایله قابلانغان اولوب کشی‌لرده حیوانلرده یواغه باصوب طورا آلماغانلر، فقط اوزلرینڭ طرناقلری یاردمیله اتلرگنه یوری آلغانلر ایمش. (۲)

ابن فضلان، مملکت‌ده‌گی شول قدر صغوقلقغه قارامایچه بلغارلر ایگون اشی ایله شغللانوب خلق‌نڭ طرشوی سببلی آرپه، بغدای کبی نرسه‌لردن حاصلات بیك کوب آلنغانلغین ذکر ایته‌در. اگر حاضرگی کبی اول وقتده‌ده وولغا وقاما نهرلرینڭ وآنارغه قوشیله تورغان باشقه بیك کوب صولارنڭ چیتارگه جایلوب، یرگه کوب اثر بیرگانلرینی خاطرگه آلساق بلغار مملکتنده گوزال صورتده حاصلات آلنغان بولووی بیك

---

(۱) ایسپانیا علماسندن ابو حامد الاندلسی ۱۱۳۴ (هجریه ۵۲۹) ده بلغارنی زیارت ایتوب مشهور قاضی یعقوب بن نعمان ایله مصاحبه‌ده بولنمشدر. (رضاءالدین بن فخرالدین، «آثار» ۶۱ صحیفه). (اداره)

(۲) بو سوزلر بلغار مملکتی‌نڭ شمال طرفلرینه نظرا ایتولگان بولورغه کیراك. (مترجم)

2128

ممکن اشدر. عرب محررلر ینڭ کتابلرنده بلغار مملکتنده آلما بولغانلغی حقنده هم سوزلر بار. لکن حاضرگی زمانده‌غی کبی بو مملکت‌نڭ آلماسی اول وقتده‌ده ناچار بولغان ایمش. مملکت‌نڭ کوب یری چیکلاوك آغاچی ایله طولی بولغان؛ بو یرده چرشی آغاچی هم بولغالاغان؛ بلغارلر بو آغاچدن، آچیتقان‌نڭ صوگنده ایسرتکچ اچملك‌گه ایلانه طورغان بر طاتلی صو چغارغانلر (۱). بلغارلرنڭ عادی آشلری آت ایتی وطاری‌دن عبارت ایدی. بالق، مای، آچی بال هم بوخلق‌ده بیك اعتبارده بولمشدر.

اوزلر ینڭ حاکملر ینه بلغارلر هر عائله باشینه بر صغر تیریسندن عبارت یصاق تولی تورغان بولمشلر (اشلانگان تیری بیرگانلر بولورغه کیراك). بوندی تیریلرگه ایرانلر، بخاریلر وقالمقلر آراسنده حاضرگی کونده‌ده بلغار تیریسی دیب اسم بیریله (۲). قزان واطرافنده اشلانه تورغان‌کوون حاضرگی کونلەده بیك مشهوردر؛ شولای ایتوب بو نوع صناعت (کوون اشی) نی باشلاب یباروچی وآگا کمالت بیروچی بلغار قومیدر.

شهر بلغارنی زیارت ایتوچی عرب سیاحلر ینڭ قالدرغان اثرلرندن بو قومده ایاملی‌لك (تبرج) بیك قوّتلی بولغانی آڭلانه. اگر بو شهرنڭ، یراقدن خرستیان سوداگرلرینی اوزینه کیلتورگان هم وولغا بوینده یاشاوچی‌قاراقلرنی اوزینه هجوم آیتارگه قزوقدرغان، کیك تجارتینی اعتبارغه آلساق بو بای ملت‌اچنده ایاملی‌لك قوّتلی بولوی برده عجب‌اش توگل. بس شولای بولغاچ ابن فضلان‌نڭ، بلغار پادشاهسی‌نڭ کیوملر ینی تگوچی بغدادن کیتورلگان اوستا ایدی وپادشاهنڭ تختی آلتونلی قطیفه ایله

---

(۱) باشقه بعضیلر ینڭ ایتو ینه قاراغانده عصار (طاتلی‌صو) سانچکیلی آغاچدن اولمای بلکه قاین آغاچندن آلنغان ایمش.

(۲) «بلغاری» یاکه «بلغار» نام اشلنگان کوون سیبیر یا خلقلرنده حتی آلتای قبیله‌لرنده هم استعمال قیلنه‌در. (اداره)

اورتولی ایدی وکیوملری بیك قیمتلی نرسه‌لردن اولوب آنلرنی حاضرلرگه کوب ماللر صرف قیلنغان ایدی، دیگان سوزلرینه اوشاناسقه اورون یوقدر. روس خلقینلٔ‌تو بانگی صنفلری حاضرگی کونلرده چابا تا کیگانلری حالده، اونچی عصر اورته‌لرندن بیرلی ایلٔ‌تو بان بلغارلرنلٔ‌ده ایتوك استعمال قیلولری، بو ملت‌ده ایاملی‌لك وچرلی‌لك، نی درجه‌ده بولغانین بیك آچیق کورساته‌در.

ابن فضلان‌نلٔ دیدکینه بناءً بلغار عادتی بوینچه اگرده برمن اوراملی پادشاهنی کورسه آگا اشلاپه‌سین صالوب باشین ایارگه تیوشلی بولغان ایمش. باشین آچونی ادبسزلك صاناغان عرب سیاحلری بو عادتکه عجبسنگانلر بولورغه کیره‌ك.

شولوق محرر، پادشاه عمومی مجلسلر وسلاملقلر یاصاغانده خاتونی هم برگه بولغانین، یازه. پادشاه خصوصی بر اوستالگه اوطروب شوندن ترتیبی ایله هر بر قوناقغه ایت کیسا کلری تاراتوب طوره تورغان بولغان. قوناقلرغه آچی بال هم بیریلوب عادت بوینچه هرکمگه نی بیرسه‌لرده اوزینلٔ ئلوشینی آلورغه تیوشلی بولغان ایمش.

بلغارلرنلٔ قانونلری آغر وقاتی ایدی. فسق واوغریلق ایچون بیك نق جزالر قویولغان ایدی. شونلقدن بولورغه کیره‌ك، خاتونلرنلٔ برده قورقمایینچه وبو اش ایچون اصلا عیبلانمایینچه ایرلر ایله برگه یالان تن مونچه کرو صو کرو کبی عادتلری اولمشدر (۱). بو عادت

(۱) بلغار خاتونلری حقنده‌غی بو سوز عموما روس تاریخلرنده وجمله‌دن بری پینبغین‌نلٔ قزان تاریخنده هم بار. ظن عاجزانه‌مه کوره بو عادتلر درست بولغان تقدیرده‌ده بلغارلرنلٔ دین اسلامنی قبول ایتولرندن مقدم‌گی عادتلری بولسه‌لر کیراك. هر بر اوزینلٔ اباروچیلرندن بوندی عادتنی بتورنکانی کبی دین اسلام بلغارلردن‌ده بو عادتنی تاشلاتقان‌در.

(مترجم)

بلغار خاتونلری‌نڭ کورشیلری تاتار وروس خاتونلرینه قاراغانده ایرکنره‌ك بولغانلرینی کورساته‌در.

ابن فضلان‌نڭ ملاحظه‌لرندن معلومدرکه، بلغارلر آراسنده یوق نرسه‌لرگه خرافاتغه اوشانولر بیك قوّتلی اولمشدر. (بونلردن بلغارلرنڭ اسلام‌نی قبول ایتودن اوّل خریستیان اولمای، بلکه مجوسی بولغانلری آڭلانه) مثلا بلغارلر یلان‌نی اونرمیلر، آنی اولوغلیلر ایدی. شوندی عادت آمیریقا وآفریقا قطعه‌لرنده‌غی بعض قبیله‌لرده حاضرگی کونده‌ده بار؛ شك یوق‌که، اوّلده یلانلر قالمق وباشقرد طائفه‌لری طرفندن هم اولغلانه‌لر ایدی. ات اولاوی بلغارلرده کیله‌چکده بر اش اوڭاچاغینه علامت ایدی؛ بوکوب ملتلرده کیروسنچه بربلا کیله‌چکینه علامت ایتوب صاناله. یاشین صوقغان ایو ملعون صاناله وبتونلای طاشلانه ایدی. اگر بر من اوزین بیك عقللی یاکه بیك بلوچی ایتوب اعلان قیلسه آنی آصالر ایدی. اگر باشقه عرب محررلری تصدیق ایتمسه‌لر ابن فضلان ایتکان بوسوزگه اوشانماسقه‌ده ممکن بولور ایدی. محررلردن برسی حامد طوری (Ameil Toury) مذکورعادتنڭ اجراسینی شوشی روشچه تعریف ایته: عقللی کشی بلغارلر فکرنچه الله‌غه یقینلق ایچون باشقه عادی کشیلرگه قاراغانده لایق‌راق بوله؛ شونلقدن آنی گرچه عادتدن طش بر اصول برله بولسه‌ده تیزراك الله حضورینه کوندرمك ملت‌نڭ بورچیدر. بلغارلرنڭ عادتدن طش بو اصوللری اوخشاشلی برونغی یونانلرده هم برعادت بولمش: اگر برکشی بیك قوّتلی بولسه یاکه اوزینڭ قابلیتی سببلی خلق‌غه سوزی اوته تورغان بولوب کیتسه، دوشمانلری آنڭ قوم آراسنده یاشاوین ضررلی تابوب خلق فائده‌سی ایچون آنڭ وطندن قوولوین طلب ایته تورغان بولغانلر — بو هم اولوم کبی الوغ بر بختسزلکدر. (زیرا یونانلر اوزملتلرین بیك سویوچان ایدیلر؛ اوز قوم قبیله‌سی اچندن قوولمق مدنی یونان ایچون اولوم کبی آغر صانالمشدر).

بلغارلرده بوندی وحشی عادتلرگنه توگل، بلکه کورکام خلق ووجدانغه بنا قیلنغان گوزال قانونلر بولغانین دعوا قیلورغه هم دلیللر بار. بلغارلر شهری اورنندن تورلی وقتده قازوب آلونغان هر بر بلغار آقچه‌لرنده شوندی نقش‌لر یازولر باردرکه، اول سوزلردن مقدس خریستیانلق‌ده کیری طوره‌اس ایدی. « عمر آقچه‌درکه، یاخشیلق قیلو واللّٰه‌نی الوغلاو ایچون بزگه بولاك ایتوب بیرلمشدر » (۱) — بلغارلر آقچه‌لرینك کوبیسنده بز اوقوغان نقشلر شول صورتلی.

برونغی محررلرنك اثرلرندن بلغارلرحقنده بز تابا آلغان معلومات شوشی قدردر؛ مگر آنلر اوزلری تأسف اولنورلق آز بولسه‌لرده، بو شهرنك اول اثرلر یازلغان وقتلرده‌ده عالمگه تأثیری بولغانین بلدرته‌لر. قاما باشندن باشلانوب وولغانك صول طرفی بوینچه جایلگان بو منبت یېرنك پایتختی بولمق هم اوزی بویله جایلی بر تجارت اورننده بولمق ایله شهرنك عمارتی تأمین ایتلگان ایدی؛ وشمالنك تجارتینی اوز قولنده توتمق آنك ایچون بیك طبیعی بر حالگه أیلانگان ایدی. بلغارلرنك بغداد ودمشق عربلری ایله قاتشوب، خبرلشوب طوره‌قلری فنون وصنایع ایله تانشمقلرینه سبب بولدی؛ مانغوللر استیلاسندن کوب یللر اوّل، بلغارلر آراسنده محمدیلك طارالماس برون اوق، شهر بلغارده قرآن آیتلری یازلغان آقچه‌لر استعمال قیلونالر ایدی. هینوئه‌زه‌لیلر (генуэцы) قریم وقافقاز آرقلی بلغارلر ایله سودا ایتوشه‌لر، قوراللر، کیوملکلر

---

(۱) « الدنیا ساعة فاجعلها طاعة » (عمر برگنه ساعت‌در، آنی اللهغه عبادت ایچون استعمال ایتارگه کیراك). مسلمانلر، بو جمله سلیمان پیغمبر یوزکینه نقش ایتلگان ایدی، دیلر.

« قازانسکی وېستنیك » ۴نچی نومر ۱۹۰۰ سنه). (اداره)

وباشقه نرسه‌لر، بیك نچکه ماللر آلیشه‌لر، بیریشه‌لر ایدی (۱). قسما شوندی اوڭغایالقلر سببلی بلغارلر آز عمر اچنده کورشی‌لری چواشلر، چیرمشلر، موردوالر اوزرینه حکملرینی یورتوب، روس یرینه هم چقدیلر ومورم شهرینی آلدیلر؛ مورم بلغارلردن صاقلانور ایچون روس کنازی روریك طرفندن اوقا نهری بویینه صالنمش بر شهر ایدی.

XII

بلغارلرنڭ توشوی (سقوطی)

۱۰۸۸ — ۱۲۴۰ تاریخلرنده بلغارلر ایله روسلر آراسنده بر توقتامای صوغشلر بولوب طوردی. لکن هر ایکی ملت توقتاوسز طارطشودن بیك یالقغانلر بولورغه کیراك. شوشی قایناغان قانلر، طارطشلر اوستینه بو بختسز شهر اوزرینه بیك قاتی بلالر کیلدی؛ یعنی آکا مشهور فاتح وقزان شهرین صالوچی (۲) باتوخان قول آستنده مانغوللر هجوم ایتدیلر. بو قوملرنڭ حرکتین هیچ بر نرسه توقتانه آلمادی، آنلر، یولده اوچراغان هر بر نرسه‌نی کوموب باروچی آغوم صو تاشوی کبی، هیچ توقتاوسز آلغه کیتدیلر. عادتده یولده توغری کیلگان باشقه شهرلر کبی آنلر شهر بلغارنی‌ده بوزدیلر. شهر بر آز محاصره صوڭنده آلندی؛ کوبره‌ك خلقی اولترلدی؛ تجارتی توقتالدی. سلامت قالغان بر آز اهالی، اوزلرینڭ قوّتلی وقتلرنده اوگرانگان بعض قول اشلری برله کون کیچره باشلادیلر.

---

(۱) بلغارلرنڭ یونانلر ایله‌ده مناسبتلری بار ایدی. شونلقدن بلغار حکومتی حقنده معلومات عربلر، ایرانلر وارمنلردن باشقه یونانلرده هم تابارغه ممکندر. (اداره)

(۲) قزان شهرینڭ کم طرفندن صالنغانی تاریخده بوکونگه‌چه تعیین ایتلگانی یوق. (مترجم)

کوون آشی آنلرنڭ باشلیچه فائده کیتوره تورغان هنرلری بولوب قالدی. الحاصل طالانغان بلغار مملکتی کوچوب بوروچی تاتارو مانغول اوردالرینڭ صوغش اورنی بولوب قالدی. بلغارلر اوزلرینڭ ایرکنلکلرینی، سودالرینی ویاقتی وقتلرینی یوغالتدیلر؛ آقربنلاب اوزلری هم مانغوللر ایله قاتشوب، آرالاشوب، ملی عادتلرینی واوز اسملرینی یوغالتورغه یقین کیلدیلر.

بو خوارلق وقتلرندن بر آز صوڭراق بلغارلر یاڭادن بر قوزغالا باشلادیلر. آلتون اوردا خانی اوزبك خان (۱) شهر بلغارنڭ ایسکی دانینی قایتارمق ایچون کوب اجتهادلر صرف قیلدی؛ بلغارغه کوب طاش بنالر، مسجدلر، مکتبلر صالدردی. واساطیردن آڭلاشیلدیغینه کوره، آنڭ وفاتی وقتنده شهر بلغارغه بر آز جان کرگان ایدی. لکن بلغارلرنڭ بختسزلکینه قارشی اوزبك خاننڭ وارثی بو گوزال پلانلرنی بوزدی. آخرنده، ۱۳۵۰ نچی یلده حیوا حاکمی (۲) حضر خان، آلتون اوردا خانلرینڭ اوز آرالای بر توقتاوسز طارطشولرندن فائده‌لنوب، کوب عسکر ایله شهر بلغارغه هجوم ایتدی. شهر یاڭادن آلندی؛ حاکم عائله‌سی ایله برگه اولترلدی؛ بلغارلر یاڭادن ملك تورلی بلالرگه دوچار بولدیلر.

حضر خان یغماسندن بر آز عمر اوتکاچ بو مملکت تورلی خانلر آراسنده کوراش اورنی بولوب کیتدی؛ خانلر، بری آرقلی بری، بلغارغه هجوم ایتوب آنی اوز قوللری آستینه آله‌لر ایدی. بو ترتیبسزلك دورنده

---

(۱) غیاث الدین محمد اوزبك خان (۱۳۱۲ - ۱۳۴۰)، آلتون اورداده اسلام دینین تاراتور ایچون طرشوی ایله مشهوردر.

(۲) روس اساطیرنده آنڭ یابق صووندن ۱۳۶۰ نچی یلده چقغانی ذکر ایتوله؛ شاید ۱۳۵۰ اورنینه بو اورنده ۱۳۶۰ یل بولسه کیراك. (اداره)

شهر بلغارنڭ حالی نیچك بولغانی تاریخده بیك آچیق بلنمسه‌ده، بر بری ایله صوغشوب عمر اینکان آلتون اوردا خانلری ماماى ایله تیمر بولات بر نیچه مرتبه آلشنوب بو شهر اوزرینه گاه بری گاه ایکنچی‌سی حکم یورتمشلردر. بونڭ اوستینه روس اساطیرندن آڭلاشلدیغنه قاراغانده، ١٣٦٥ نچی یلده بیك ایشلی نوڤغورود قاچقنلری باشده جوقوتین وباشقه قاما بویندہ‌غی بلغار شهرلرینی طالاب آندن صوڭ وولغا بوینچه کیلوب شهر بلغارنی هم طالاغانلر وآلغانلر ایمش. روسیه شمالنده شول وقتقه چاقلی دوام اینوب کیلگان تجارت‌نڭ تمام بوغالوی شوشی کوندن اعتبار بولورغه کیراك. وحشیلر هجومندن کیلگان آغر اوزگارولرگه قارامایچه بر نیچه یلدن صوڭ بلغارلر یاڭادن تاغی بر مرتبه اوزلر ینڭ خرابه‌لکارندن قوزغالمشلردر. آلتون‌اوردا خانی تیمر بولات، بارقوتین بو اورنغه جیبوب وکورشی خلقلرنی طالاب شهر بلغارنڭ بوغالتقان رونقین قایتارماقچی بولدی. تیمر بولات نیژنی نوڤغورود اوزرینه عسکر سوروب، په‌یانا صوی بوینده روسلر طرفندن یڭلدی وسلامت قالغان آزغنه عسکری ایله قوتولورغه عذابلانغان وقده اولترلدی. نیژنی نوڤغورود کنازی بونڭ ایله گنه قناعتلانمای کوب عسکر ایله توغانینی شهر بلغار اوستینه یباردی. شهر حاکمی حسن خان، دوشمان کیلودن قورقوب، بولاکلر ایله روسلرغه قارشی چقدی. بولاکلر قبول ایتلدیلر؛ شهر اوّلگی حالنده سلامت قالدی. روسلر بعض شرطلر قبول ایتدروب هم شهر باشلغینه اوزلری تلاگان بر کشینی تعیین ایتوب نیژنی‌گه قایتوب کیتدیلر.

بو واقعه‌لردن صوڭ بر آز وقت اوتکاچ، نوڤغورود قاچقنلرندن جییولغان بیك ایشلی عسکر شهر بلغار یانینه کیلوب آنی یاقماقچی بولدی؛ فقط اوچ ملڭ قداق کموش تولاب‌گنه بلغارلر شهرنی بلادن سلامت قالدردیلر.

شول وقتلرده آلتون اوردا خانی بولوب آلغان واوزینڭ طوره

تورغان اورنی ایتوب بلغارنی صایلاغان مامای میرزا، (۱) جنوبی ولایتلرده گی طالاشولر ایله گنه قناعتلنمای، تاتار عسکرینی تؤبر ونبرژغورود کنارلکاری اوستینه سوردی. نیژغورود کنازی دیمیتری قونسطانطین اوغلی، بو هر وقت بولوب طوره تورغان قاطیلملرنی بتورور ایچون شهر بلغارغه قارشی کیتدی. بو واقعه ۱۳۷۵ نچی یلده بولدی. روسلر یقینلاشه باشلاغاچ بلغارلر آتلر اوستینه بیک ایشلی اوقلر یاغدردیلر وقلعه اوستینه قویلغان قورال لری ایله دوشمانغه طاشلر وباشقه تورلی یادره لر آتدیلر (۲). بوندی قورقنچلی قورااللر استعمالندن خبرسز روسلر بو کبی قارشیلقلرنی کورگاچ باشده بر قات غه بیک قورقشوب خیرانغه قالدیلر ایسه ده، تیز یاکادن حال آلوب یاکا قوّت برله بلغار استیناسینه یقینلاشدیلر. شول وقتده بلغارلر روس عسکری آراسینه بیک کوب بر اورکه چلی دوه لر چغاروب یباردیلر؛ دوه لرنی کوروب روسلرنک آتلری بیک قورقشدیلر وخواجه لرینی طکلامی باشلادیلر. هر تورلی قارشیلقلارغه قارامای روسلر شهر بلغارنی آلدیلر. بلغار باشلقلری آغر یصاق تولاب کنه ایرکنلک تحصیل ایتدیلر. شول یصاقلرنی آلغاچ روسلر هم اوز ییرلرینه قایتوب کیتدیلر.

---

(۱) «شورا» مجله سینک بشنچی نومرنده مامای میرزانک بالذات خان بولوب صایلانماوی، بلکه شول وقتده غی آلتون اوردا خانی اسمندن حکم یورتکانی تحقیق اولنمشدر. (مترجم)

(۲) روس اساطیرینک دیک کینه کوره، ۱۳۷۶ نچی یلده قش کوننده بلغار اوزرینه باروچی سوزدال کنازی دیمیتری قونسطانطین اوغلی اوزی اولمای، بلکه آنک اوغللری واسیلی هم ایوان ایمش. هم روسلرغه قارشی مدافعه قیلوچی بلغارلر توگل، بلکه قزانلیلر ایمش. (اداره)

XIII

بلغارنك بتوی (انقراضی)

شول واقعه‌لردن صوڭ روس اساطیری بلغارلر حقنده بیك آز سویلی. روس ولایتلری اوزرینه تاتارلرنك حکم یورتکانلری وقلیدن ئلی هجوم قیلوب تورغانلری یخشی معلوم. ۱۳۸۰ نچی یلده دون نهری بوینده کناز دیمیتری‌نك تاتارلرغه غلبه قیلوندن صوڭ تاتارلرنك روسلرغه نفوذی کیمودی. روسلر طرفندن یکلگان مامای میرزا اوزینك طارالغان عسکرینی جیوب اولگورتکانچه، ایکنچی بر توقتامش اسملی تاتار خانی آنك اوزینی محاصر قیلدی. آرالرنده واقع بولغان صوغشده مامای میرزا یکلدی، کفه شهرینه قاچدی وشونده وفات ایتدی. آنك خانونی ودولتی توقتامش قولنده قالدیلر. ۱۳۸۱ نچی یلده توقتامش بلغارلرغه ایلچیلر یباروب اوزین بو ملتنك حاکمی ایتوب اعلان ایتدردی. بو صوڭغی واقعه روس اساطیرنده تابولغان هم بلغارلرغه قاتیشی بولغان واقعه‌لرنك ایڭ آخرغی‌در. تاتار حوادثی هم بو ملتنك یازمشی حقنده تگنده موندە بر قدر خبرلر بیره. نه ایسه بو ملت بنی بشر کوره تورغان کوتاریلو وتوشو صفتلرینك هرتورلی نوعسینی باشندن کیچردیکندن، آنك تاریخی بیك اهمیتلی بولدیغنه حکم ایدرگه ممکن. هربر باشقه برونغی قوملرنکی کبی بلغارلرنك‌ده توشوی (سقوطی) آنلر آراسنده بوزوقلق وفساد اخلاق تمام حکم یورتکان وقتنده واقع بولدی. واقعا آنلرده آزغنلق وفساد شول درجه‌گه یتکان ایدی که، حتی تاتارحوادثی‌نك ملاحظه‌سینه بناءً شهر بلغارنك آقصاق تیمر طرفندن خراب ایتلووی جناب حقنك بر توغری حکمی ایتوب صانالمقده‌در.[1]

---

(۱) یوقاریده اینلگانچه بلغارنی خراب ایتوچی مشهور آقصاق تیمر (۱۳۳۷-۱۴۰۵) اولمای بلکه آلتون اوردالی تیمر بولات‌در. (اداره)

23

تیمرلنگ یاکه تاتارلر تعبیری بو ینچه آقصاق تیمر اسمیله مشهور اولان بو جهانگیر اون دورتنچی عصرده دنیاغه چقدی. توقتامش خان مونک برله بر توقتاوسز صوغشلر صوگنده یکلوب قاچارغه مجبور بولدی. بو واقعه استانبول آلنغاچ بولوی حقنده همه تاتار حوادثی متفقدرلر؛ آقصاق تیمر شمالغه یونالوب، اوزینک بیک ایشلی عسکری ایله بلغار استینه‌لری آستینه کیلوب چققان ایمش. بو وقتده بلغارلرنک وطنلرینی مدافعه اصوللری آنلرنک بهادرلقلرینی کورسانه‌در. محاصره یدی یل دوام ایتمش. شولای‌ده مشقت و آورولر شهرده‌گی بلغارلرنک صانینی کیموتدیلر هم شهر هجوم ایله آلندی.

تاتار حوادثی خبرینه کوره، شهر بلغار جمعه کون نماز وقتنده فاتحلر قولینه کرگان ایمش. بو وقتده شهرده ۱۰۰۲۴ یورت بار ایدی. شهرنک کوبراک خلقی اولتریلوب شهر اوزی خرابه‌گه ایلاندرلگان ایمش؛ شهرنک حاکمی عبدالله خان تیمرنک بر مأموری طرفندن اولترتلمش؛ آلای‌ده خان‌نک ایکی اوغلی (۱) شهردن چغوب کورشی اورمانغه کروب قاچمشلردر.

بلغارنی خراب ایتکاندن صونک آقصاق تیمر ایکنچی بر بلغار شهری بیلیار اوزرینه یونالدی. بو شهرنک خلقی فاتحقه قارشی قاپقالرینی آچوب اوزلرینک حیاتلرینی صاقلادیلار. لکن شولای بولسه‌ده بو شهر هم بلغار کبک اوک کل‌گه ایلاندرلدی. بتون مملکت‌نی خراب ایتوب هم آنده‌غی قبیله باشلقلرندن یوز یکرمی دورت کشینی اولترتوب آقصاق تیمر جنوبکه کیتدی.

شوشی یرگه یتکاچ بلغار ملتینک تاریخ ازی یوغالا. ملت‌نک موندن

---

(۱) تاتارلر آنلرنی (آلتون بیک) و (علی بیک) دیب آتیلر. قزان خانلغینک تاسیسینی آنلرغه نسبت بیره‌لر. (اداره)

صوکغی حالی حقنده روس وتاتار اساطیرنده اصلا ذکر اولنمی. لکن بعض محررلر، بو قومنڭ بتونلای انقراضی تیمورنڭ آلتون اورداغه هجومندن کوب صوڭ واقع بولدی، آلتون اوردانڭ خرابی بلغارلرنڭ خرابینه سبب بولدی، لکن بلغارلرنڭ خرابی تدریجی اولوب بتونلای انقراضلری تاتارلرنڭ قزانده قوّتلانووندن کوب صوڭ واقع بولدی، دیب اویلیلر. ایکنچی برلری، بو ملت اشغال ایتکان مملکت‌نی کوچمه قالمق‌لر آلغاچ بلغارلر اوزلرینڭ حیاتلرینی یوغالتدیلر، دیب ظن ایته‌لر؛ مگر بو فکرلر هیچ بریسی تاریخی اثرلر برله اثبات ایتلمگانلر.

اوّلده پارلاق ودوشمانلر ایچون قورقچلی اولان بو ملتنڭ انقراضینه دورت عصر اوتدی. روسلر ایله قیلغان صوغشلر، حاضرگی کونده پایتخت ایله برابر هر بری خراب ایتلگان بیك کوب شهرلر، دونای نهری بویند‌ه تأسیس ایتلگان مستملکات — بونلر بارسی‌ده آنلرنڭ قوّتینی، دولتینی وهمتینی کورساتوب طوره‌لر. مستملکاتدن بری حاضرگی کونده سلامت اولوب ترکیه ایمپیراطورلغینڭ برولایتیدر. (۱) حاضرگی بلغارلر میلاد عیسی وقتنده یاکه آندن الوگره‌ك قاما بلغارلرندن آیریلوب دونای تیره‌سینه کیلوب اورناشقان بر تارماقدرلر.

صوڭ

(۱) کتابڭ اصلی بلغاریا استقلال آلماسدن اوّل دنیاغه چقمشدر.

24

150p.

„صباح“ شرکتی مصارفیله باصلغان

استفاده‌لی کتابلر:

بلغار خرابه‌لری هم برونغی بلغارلر	۱۲	تین
روسیه تاریخی	۱۵	»
مختصر تاریخ مقدس	۲۵	»
آرافی آغو	۱۰	»
وبا حقنده	۸	»
اوقو کتبخانه‌سی کتابلری هر جزئی	۵	»

صاتار ایچون کوبلاب آلوچیلره صومغه یکرمی حسابیله تنزیل وعد اولنور.

پوچته وتیلیغرام ایچون آدرس:

Казань, «САБАХЪ»